

Hirschfeld als zondebok of heilige

MEINDERT FENNEMA

Twee biografieën over één persoon, en dan nog wel iemand die zich altijd zorgvuldig onttrokken heeft aan de publiciteit, een hoge ambtenaar die nooit een interview heeft willen geven, behalve dan aan Loe de Jong. En nu is in een toonaangevend vakblad van historici zelfs een discussie gewijd aan onze Hirschfeld biografie¹ en aan die van Arie van der Zwan.² Jammer genoeg lijken Hans Renders, Madelon de Keizer en Robin de Bruin zich nauwelijks te interesseren voor de bijdrage van Hirschfeld aan de wederopbouw van Nederland na de oorlog. Het discussiedossier richt zich vrijwel uitsluitend op de rol van Hirschfeld tijdens de bezetting.

Waarom die obsessie voor dat korte deel van Hirschfelds loopbaan als secretaris-generaal onder Duitse bezetting? Waarom willen De Keizer en Van der Zwan met alle geweld Hirschfeld aan de schandpaal nagelen en wil De Bruin hem van de weeromstuit van alle blaam zuiveren? Waarom is geen van de discussianten geïnteresseerd in zijn verblijf in Batavia als hoofd van de afdeling Economische Statistiek van de Javasche Bank; zijn directoraat-generaal bij Economische Zaken vóór de oorlog, zijn cruciale rol bij de totstandkoming van het Europese Herstelprogramma in 1947 en de uitvoering daarvan; zijn betekenis als onderhandelaar voor Nederland bij de financieel-economische overeenkomst met Indonesië in 1949? In zijn invulling van het Hoge Commissariaat in Jarkarta in 1950 en de briljante wijze waarop hij de affaire Westerling wist op te lossen? Waarom is er geen spoor van belangstelling voor de 18 commissariaten die hij tussen 1952 en 1961 vervulde?

Het was de bedoeling van John Rhijnburger en mij om te laten zien hoe groot de betekenis van Hans Hirschfeld voor Nederland vooral ná de oorlog is geweest. Hans Renders heeft daar wel oog voor. Hij spreekt van een 'overtuigende biografie' waarin wij aantonen 'dat het leven van Hirschfeld meer behelst dan de vraag of hij tijdens de bezetting had moeten aftreden als hoogste ambtenaar'. Maar ook Renders behandelt in zijn bespreking vooral de periode 1940-1945. De Duitse bezetting is nog steeds een open zenuw in onze samenleving, zoals De Keizer opmerkt. En Hirschfeld is het symbool van de houding 'ondanks de bezetting, business as usual' die wij bij de overgrote deel der Nederlanders, en dus ook bij de ambtenaren, aantreffen. Hirschfeld is als superburgemeester in oorlogstijd daarom zo interessant omdat er bij hem, ondanks deze houding, geen spoor van lafheid te bekennen valt, omdat hij als halfjood extra veel risico's liep waar hij nooit een woord aan vuil gemaakt heeft. Hij had zich gemakkelijk aan zijn ondankbare taak kunnen onttrekken door zich in mei 1940 op zijn Joodse afkomst te beroepen, maar dat deed hij

¹ Meindert Fennema en John Rhijnburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam 2007).

² Arie van der Zwan, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht* (Amsterdam 2004).

niet. Hij moet dus een heilige geweest zijn of een duivel. Van der Zwan kiest voor de laatste optie. Voor hem was Hirschfeld een landverrader die vanaf zijn aantreden als directeur-generaal van Economische Zaken in 1931 niet het Nederlandse maar het Duitse belang nastreefde. De reden daarvoor ziet hij in zijn afkomst: ook zijn voljoodse vader werkte volgens Van der Zwan in de Eerste Wereldoorlog als Rotterdamse zakenman al voor de Duitse Abwehr. Hirschfeld was dus een *apatride*, een opportunistische collaborateur, zo liet Van der Zwan in *Elsevier* (20-11-2004)³ weten en zijn vader was een Duitse agent. Dat hij voor dat laatste geen spoor van bewijs leverde, mocht de pret niet drukken. Het Nederlandse blazoen gered, daar ging het om: de schuld van de economische collaboratie lag bij een halfjoodse ambtenaar en een handvol grootindustriëlen.

Zo bont als Van der Zwan maakt Madelon de Keizer het niet, maar ook zij is volledig in de ban van goed en fout. Ik zou een leerling van Hans Blom zijn, en uit haar bijdrage blijkt dat dat beslist geen aanbeveling is. Maar ik ben helemaal geen leerling van Blom; op het terrein van de economische geschiedschrijving ben ik vooral schatplichtig aan Henri Baudet en Johan de Vries, hetgeen niemand ontgaan kan zijn die mijn *Woord vooraf* bij onze Hirschfeld-biografie gelezen heeft. De Keizer probeert mij een pion te maken op een schaakbord waarop ik liever helemaal niet zou spelen. Het stuk van Madelon de Keizer is immers een aanval op haar vroegere chef, Hans Blom, op diens oratie uit 1983, op het in haar woorden 'lege concept accommodatie (anders dan het volle juridische, concept van collaboratie) dat als analysemodel voor de nieuwe geschiedschrijving over de bezetting ging fungeren [...]']

De bewering van De Keizer als zou ik mij geheel op het amorele standpunt van Hirschfeld stellen is zo duidelijk onjuist dat een weerwoord hier bijna overbodig is. Mijn constatering dat Hirschfeld met enig recht kon menen door aan te blijven de Nederlandse bevolking 'van de hongersnood te kunnen redden' wordt immers onmiddellijk gevolgd door de volgende zinsnede: 'Toch kan men Hirschfeld wel verwijten dat hij, samen met de andere secretarissen-generaal en de burgemeesters in oorlogstijd, geen collectieve strategie tegen de bezetter ontwikkelde' (321). Alleen door deze zin weg te laten kan De Keizer concluderen 'Ook bij Fennema moeten de geestelijke waarden het dus afleggen tegen het economische, de materiële'. In het *Jaarboek van het NIOD* schreef ik in 2001 dat Hirschfeld gelijk had met zijn opvatting dat bij economische chaos het aantal slachtoffers van de Hongerwinter aanzienlijk groter was geweest dan de 20.000 die nu geteld zijn. Maar ik concludeerde ook dat hij mogelijk tóch had moeten aftreden. 'Medewerking aan de deportatie van de Nederlandse Joden – hoe passief ook en onder protest – liet zich niet meer afwegen tegen andere belangen: hier stuitte het utilitaire perspectief op de morele grens van de menselijke waardigheid'.⁴ In de epiloog van onze biografie schrijf ik zeven jaar later: 'Het utilitaire realisme waar Hirschfeld mee groot

³ Willem Wansink, 'Duitse dubbelpion? Biograaf Van der Zwan oordeelt hard over topambtenaar Hans Max Hirschfeld: collaborateur – en instrument van de Duitsers in bezettingstijd (1940-1945)', *Elsevier* (20-11-2004) 47-48.

⁴ Meindert Fennema, 'Hans Max Hirschfeld: Secretaris-generaal van een onthoofd ministerie',

geworden was en waar ook zijn saint-simonisme op gebaseerd was, had er geen oog voor dat de nazi's hun economisch belang vaak ondergeschikt maakten aan hun rassenpolitiek' (324). Dat is een poging tot verklaring van de constatering van De Jong, dat Hirschfeld 'zijn hart gesloten had voor het Joodse leed'.

Robin de Bruin verwijt ons precies het omgekeerde van wat De Keizer ons verwijt. Hij vindt dat wij te negatief oordelen over Hirschfeld. Zijn bijdrage gaat over het negatieve beeld dat Loe de Jong van Hirschfeld schetst. Rhijnsburger en ik zouden ons door dat beeld teveel hebben laten beïnvloeden. Wij schrijven op pagina 322: 'Wie Hirschfelds *Herinneringen uit de bezettingstijd* leest staat versted van de ijzeren consequentie waarmee hij de Jodenvervolgving negeert'. De Bruin is van mening dat deze zin onjuist is omdat Hirschfeld op twee plaatsen in zijn *Herinneringen* wél spreekt over de Jodenvervolgving. Inderdaad wordt op pagina 53 en 64 gewag gemaakt van 'het Jodenvraagstuk', maar dat zijn twee korte alinea's in een boek van 236 pagina's. Ik ben daarom zo vrij om mijn oordeel te handhaven.

Niet alleen het utilitaire denken dat Hirschfeld met alle 'realistische' politieke denkers deelt (van J.L. Heldring tot F. Bolkestein), maar ook het saint-simonisme als een bijzondere utilitaire ideologie kent zijn zwakke kanten. Eén van die zwakke kanten is het gebrek aan belangstelling voor groeperingen die er economisch niet toe doen. Hirschfeld wees de parlementaire enquêtecommissie er op dat mede dankzij zijn economisch beleid 'alle maatschappelijke groeperingen in stand zijn gebleven'. In het slothoofdstuk heb ik er op gewezen dat Hirschfeld de Joden kennelijk niet als een maatschappelijke groepering beschouwde: 'Maar de Joden vormden, geassimileerd als zij waren, geen vitale groep in de Nederlandse samenleving – althans, zo zag Hirschfeld dat' (325). De Bruin vindt deze opmerking misplaatst en onjuist. Hij citeert een artikel van Hirschfeld uit 1951 waarin deze wijst op 'ernstige bedenkingen' die men kan inbrengen tegen de leer van Saint-Simon. Dat moge waar zijn maar die 'ernstige bedenkingen' hadden geen betrekking op het gebrek aan belangstelling van het saint-simonisme voor groeperingen die voor de nationale economie niet van wezenlijke betekenis zijn.

Waarom zijn De Keizer en De Bruin zo gebiologeerd door het perspectief van goed of fout dat zij in hun bijdrage slechts ingaan op die vijf jaren waarin Hirschfeld als secretaris-generaal, zijns ondanks, de machtigste Nederlandse ambtenaar werd? Renders schrijft terecht: 'Omdat Hirschfeld in de loop van de naoorlogse jaren zo'n beetje als boegbeeld van ambtelijke collaboratie fungeerde, is de rest van zijn arbeidzame leven na de oorlog door historici veronachtzaamd'. Madelon de Keizer wil zich dat boegbeeld kennelijk niet laten afnemen en Robin de Bruin probeert van de weeromstuit van dat boegbeeld een standbeeld te maken. Geen van beiden lijken te beseffen dat Hirschfeld zijn grootste bijdrage aan de Nederlandse economie niet in de oorlog, maar ná de oorlog leverde. Hirschfeld is de architect van het Europese Herstelprogramma. Hij begeleidde de omvorming van Nederland als de

in: *Onrecht. Oorlog en rechtvaardigheid in de twintigste eeuw. Twaalfde jaarboek van het NIOD* (Zutphen 2001) 174.

kleinste der grote Europese mogendheden naar de grootste der kleine Europese mogendheden. Van een koloniale handelsnatie naar een industriële handelsnatie. Hij was voor dekolonisatie van Indonesië op zakelijk-economische gronden niet op moreel-politieke, want hij was absoluut geen *do gooder*. Maar juist daardoor was hij voor Soekarno en Hatta zo'n geziene onderhandelaar: eindelijk een Nederlandse onderhandelaar zonder paternalisme.

Hoge Commissaris Hans Hirschfeld poseert met president Soekarno, tijdens het staatsdiner dat aangeboden werd aan het corps diplomatique in Jakarta ter gelegenheid van de onafhankelijkheid van Indonesië (Bron: Collectie Spaarstad Photo/NA/Anefo)

Toen Hirschfeld in 1931 benoemd werd tot directeur-generaal van handel en nijverheid, was het de bedoeling dat hij een op wetenschappelijke leest geschoede industriepolitiek zou ontwerpen. Daar kwam echter weinig van terecht. Hij had al zijn werkkraft en intellectueel vernuft nodig om er voor te zorgen dat de handel met Duitsland zoveel mogelijk op peil bleef. Zijn saint-simonistische ideeën kon hij pas na de oorlog verwezenlijken. Toen ontwierp hij, in zijn Duitslandnota van december 1946, een plan voor Europa waarvan

de contouren al door Saint-Simon geschetst waren. Dat plan wist hij, met steun van de Amerikanen, tot grondslag te maken van het Europese Herstelprogramma. Als hij in 1951 na een ernstige hartaanval een lange zeereis maakt, herleest hij *De la réorganisation de la société européenne* (1814) van Saint-Simon en Augustin Thierry. Dat brengt hem op de volgende overpeinzing:

Schrijvers die op deze materie dieper ingaan, hebben tot het begin van deze eeuw Saint-Simon op dit gebied als een phantast beschouwd. Wanneer men thans de beschouwingen van Saint-Simon en Thierry over de Europese samenwerking leest, vindt men deze niet meer zo vreemd. Wel gaat men zich dan afvragen of men thans niet te optimistisch is.⁵

Hirschfeld liet zich dus wel inspireren door de vergezichten van de grote utopist, maar hij citeerde met instemming Schiller: 'Leicht bei einander wohnen die Gedanken, doch hart im Raume stossen sich die Sachen'.

Zijn realisme was niet alleen een kwestie van inborst; Hirschfeld was terdege op de hoogte van de maatschappelijke realiteit in Europa. Uit een verslag van een dienstreis naar de Britse zone in Duitsland, in maart 1947, blijkt dat Hirschfeld zich zorgen maakte over de gevolgen van de denazificatie voor de kwaliteit van het leiderschap in de Britse zone. 'De moeilijkheid schijnt daarin te bestaan, dat men nog niet over voldoende bekwame leidende figuren van Duitse zijde beschikt. De denazificatie heeft het aantal acceptabele leidende Duitse figuren zeer uitgedund'.⁶ Capabele leiders, daar ging het Hirschfeld om, of deze de toets der politieke correctheid konden doorstaan, was van ondergeschikt belang.

Maar hij was ook bezorgd over het ontbreken van een maatschappelijk middenveld – waarover hij opmerkte dat dit door de nazi's vernietigd was – en het gebrek aan normen en waarden in het bevrijde Duitsland.

Het moeras waarin Duitsland op zedelijk en moreel gebied geraakt is is tevens een voedingsbodem voor corruptie, zooals deze sinds mensenheugenis niet gekend is. Ook de bezetter moet oppassen niet in dit moeras te geraken. [...] In dit licht beschouwd is het reparatieprobleem een hopeloos vraagstuk. Daaraan zal praktisch dienen vooraf te gaan het probleem van de herbevoorrading en de kapitaalinvestatie.⁷

Bij het lezen van het uitvoerige reisverslag staat men versteld van de details die verstrekt worden over het dagelijks leven in de Britse zone, maar tevens van de scherpe analyse waarin die details gevat zijn.

Voor Hirschfeld was het begin 1947 allang duidelijk dat Nederland nooit meer een 'kleine grote mogendheid' zou zijn, omdat herstel van de koloniale

⁵ Geciteerd in Fennema en Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld*, 280.

⁶ H.M. Hirschfeld, Verslag van een reis naar de Britsche Zône in Duitsland. 20-25 maart 1947. No 18 H/EB 31 Maart 1947, 8 (in mijn bezit, M.F.). Het gaat hier om een nota dat ik in bruikleen heb van Kees Schaepman, uit de nalatenschap van zijn vader C.J.M. Schaepman, hoofdamtenaar van Buitenlandse Zaken en ondertekenaar van het adres aan de koningin van 1 juli 1946, ten faveure van H.M. Hirschfeld.

⁷ *Ibidem*, 30.

banden met Indonesië onmogelijk was geworden. Nederland was daarom meer dan ooit afhankelijk van het Duitse achterland. Handel en industrie zouden zich niet herstellen als Duitsland economisch niet herstelde. De verantwoordelijkheid voor de materiële belangen van de bevolking – zowel in Duitsland als in Nederland – was van aanzienlijk groter belang dan de verantwoordelijkheid ten opzichte van het persoonlijk geweten. Hij had een hekel aan ‘ethische jongemannen’, zo liet zijn voormalig medewerker Piet Kuin ons weten. Hirschfeld was bij uitstek de man van de Weberiaanse *Verantwortungsethik*. Maar juist die *Verantwortungsethik* maakte dat hij de ‘ethische jongeman’ die Piet Kuin in 1935 was zonder problemen aan zijn staf toevoegde.

‘Met een dergelijke instelling’, zei Piet de Rooy tijdens de presentatie van onze Hirschfeld biografie, ‘is het begrijpelijk dat Hirschfeld steeds verder weg is komen te liggen van de moderne belevingswereld, of omgekeerd: dat wij steeds minder begrijpen van wat Hirschfeld dreef’. En de Rooy vervolgde:

De biografie van Fennema laat ons een man zien die in uiterst moeilijke tijden – en laat ik duidelijk zijn: die tijden waren een heel stuk moeilijker dan de huidige – wel gedwongen was om na te denken over wat nu werkelijk aard en reikwijdte was van de Nederlandse politiek, die het zich veroorloven kon noch wilde om allerhande problemen nevenschikkend ongeveer even groot te achten, laat staan dat hij enige neiging vertoonde zich bezig te houden met symboolpolitiek. [...] Maar er is meer. Valt uit deze biografie ook niet op te maken dat de werkelijk belangrijke zaken in de politiek grotendeels aan het publieke debat onttrokken zijn, althans maar vaag zichtbaar – dat wat wij politiek noemen de golven aan de oppervlakte zijn, maar de stroming daaronder zich maar zeer ten dele laat vermoeden?⁸

Het waren inderdaad dit soort vragen die Rhijnsburger en mij er toe brachten diepgaand onderzoek te doen naar het optreden van Hirschfeld vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Maar dergelijke vragen komen in dit discussiedossier nauwelijks aan de orde. Het is allemaal *Gesinnungsethik* wat de klok slaat. Het hele debat is illustratief voor een *feel good* geschiedschrijving waar we weinig mee opschieten als we achter de coulissen van het politieke toneel willen kijken. Voorbij het debat over de vraag of Hirschfeld goed of fout was. Want Hirschfeld was de verpersoonlijking van goed én fout, van zwart én wit, van de dialectiek der verlichting die Max Horkheimer en Theodor Adorno zo meesterlijk gethematiseerd hebben.⁹

Meindert Fennema is hoogleraar Politieke Theorie van etnische verhoudingen aan de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde op *International Networks of Banks and Industry* (1982) en publiceerde, samen met H. Baudet, *Het Nederlands belang bij Indië* (1983). In 1995 verscheen zijn

⁸ Inleiding van Piet de Rooy tijdens de presentatie van de biografie van Meindert Fennema en John Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam 2007). De Rode Hoed, 29 mei 2007. De toespraak van Piet de Rooy is mij door de auteur ter beschikking gesteld. Deze toespraak is niet gepubliceerd.

⁹ Max Horkheimer en Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung* (Frankfurt am Main 1947).

De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie. Samen met John Rhijnsburger, die in 1999 overleed, publiceerde hij *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld* (2007). In 2008 publiceerde hij, samen met Eelke Heemskerk, *Nieuwe Netwerken. De ondergang van NV Nederland*. Een boek over radicalisme en multiculturalisme is in voorbereiding (samen met Jean Tillie). In de afgelopen jaren publiceerde Fennema regelmatig over radicalisme, vrijheid van meningsuiting en sociaal kapitaal van migranten.

Summary

Meindert Fennema, *Hirschfeld as a Scapegoat or Saint*

The discussions focus almost exclusively on Hirschfeld's role during the German Occupation of the Netherlands. Why is there such an obsession with this brief part of Hirschfeld's career as Secretary General during the German occupation? Why are De Keizer and van der Zwan so keen to expose him to public contempt, and De Bruin so determined to exonerate him of all blame? Why is not one of the discussants interested in the time he spent in Batavia as head of the Department for Economic Statistics at the Bank of Java; the vital role he played in developing the European Regeneration Program in 1947 and implementing it; his significance as a negotiator for the Netherlands with Indonesia in 1949? And how he performed as High Commissioner in Jakarta? Why is there not a single shred of interest for the 18 commissioner's posts that he held between 1952 and 1961? Meindert Fennema argues that most historians are still locked in the resistance-collaboration mindset which makes a *Ge-sinnungsethik* of historiography. The lack of interest in economic issues is related to this.

Israel's Verlichting herbelicht

WILLEM FRIJHOFF

Israel, J.I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford: Oxford University Press, 2001, xxii + 810 blz., ISBN 0 19 820608 9); Israel, J.I., *Radicale Verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden* (Franeker: Van Wijnen, 2005, 944 blz., ISBN 90 5194 239 7).

Vooropgesteld, dit is een boek dat zijn decennium domineert. Nog afgezien van de volle en rijke inhoud heeft het de historische agenda bepaald en vele, wezenlijke discussies vormgegeven, niet alleen onder historici en filosofen, maar vanwege de ambities die de auteur heeft met de twee kernbegrippen uit de Engelse titel, Verlichting en moderniteit, ook en misschien wel vooral onder een breder intellectueel publiek. Sterker nog, het hoofdwoord uit de titel, Verlichting, is vooral dankzij dit boek, de suggestief verwoorde stellingen ervan en de bevlogen manier waarop de auteur sindsdien – zoals in zijn Pierre-Bayle lezing te Rotterdam (2004) of in het vervolgdeel *Enlightenment Contested* (Oxford 2006) – zijn geschiedschrijving met maatschappelijke analyse en een politiek toekomstideaal probeert te verbinden, intussen tot een sjibbolet geworden. In politieke kringen bewerkt het een waterscheiding tussen voor- en tegenstanders van een samenlevingsproject waarin religie en Verlichting scherp tegenover elkaar komen te staan. Al dan niet terecht, in die zin vinden we hier geschiedschrijving op haar best. Ze mobiliseert een breder publiek zonder concessies te doen aan de gemakzucht, documenteert zonder nationale oogkleppen een krachtige stelling, thematiseert en structureert het maatschappelijke debat over een kernbegrip van de Europese cultuur, en, *last but not least*, laat zien dat zowel denken als geschiedenis er iets toe doen. Wat wil je als historicus nog meer?

Mag men een boek beoordelen op zijn receptie? Indien ooit, dan is de vraag hier legitiem. Maar ze komt tegelijk te vroeg, want in de euforie van de ontdekking van een nieuwe visie op cruciale ontwikkelingen in de intellectuele geschiedenis hebben de critici zich nog niet echt gemobiliseerd. Het vorige baanbrekende werk dat de agenda van de vroegmoderne intellectuele geschiedenis bepaalde was Paul Hazard's *La crise de la conscience européenne* (1935), dat feitelijk over hetzelfde thema ging. Het bleef decennialang de discussie inspireren, ondanks het intermezzo van de oorlog. Maar het is nu onherroepelijk aan het verouderen omdat het nog sterk van een nu gedateerde opvatting van de Verlichting uitging. Er kwam dus ruimte voor een nieuwe synthese. Israel erkent zijn afhankelijkheid van Hazard maar merkt terecht op dat deze vooral naar de ontwikkelingen in Frankrijk keek en de crisis daarom te laat dateerde – ongetwijfeld ook wel omdat Hazard minder dan Israel oog had voor de sociale en politieke uitingen van de crisis die zich in Frankrijk eerder openbaarden dan de intellectuele vertolking daarvan. Maar Israel neemt wel